

Т. Пентер*

"РОБОТА НА ВОРОГА" ЧИ "ПРИМУСОВА ПРАЦЯ" У ВУГІЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ ДОНБАСУ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ 1941-1943 РР.

У статті, ґрунтованій на новітніх дослідженнях іноземних авторів, а також матеріалах українських архівосховищ, порушується проблема використання робочої сили радянських громадян у вугільній промисловості Донбасу.

Проблема використання цивільного населення й радянських військовополонених як робочої сили на окупованій території України під час II світової війни до сьогодні практично не висвітлювалася ані в радянській, ані в новій українській історіографії. Основні радянські праці з історії II світової війни згадують про цей аспект окупації лише на кількох сторінках, замовчуючи при цьому те, що місцеве населення змушене було працювати на окупаційну владу¹.

Радянська історіографія героїзувала народний опір і партизанський рух. Окрім цих сюжетів, місцеве населення цікавило радянську історичну науку лише як жертва німецьких злочинів. Праця на ворога, за визначенням Сталіна, уважалася зрадою й ті військовополонені та оstarбайтери, що повернулися на Батьківщину по війні, відчули це на собі, зазнавши масових репресій. Ті, хто під час окупації працював на керівних посадах, були засуджені на численних судових процесах².

Але радянська влада не могла застосувати репресивних заходів супроти всієї маси населення, яке намагалося зберегти життя, працюючи на ворога. Історія повсякденного життя під час окупації залишається "білою плямою" в історіографії.

У незалежній Україні в багатьох ділянках історичної науки відбулася фундаментальна переоцінка постулатів радянської історіографії, але все ще зберігається давнє табу щодо "праці на ворога". Тож доля оstarбайтерів, не кажучи вже про використання місцевого населення як робочої сили на території окупованої України, до сьогодні дуже мало висвітлена в українській історіографії. Натомість польські історики Альфред Конечний і Герберт Шурґач уже з середини 1970-х рр. у своїх працях звертали увагу на те, що недепортоване польське населення в анексованих Німеччиною областях і в Генерал-губернаторстві залучалося до примусової праці. В Україні дискусія з цих проблем, на жаль, поки що не ведеться³. Проте останнім часом з'явилися цікаві дисертації українських істориків І.Г.Ветрова й О.В.Потильчака, які вперше порушили цю тему⁴.

Починаючи з 1970-х рр., у західній історіографії здобула визнання тема історії окупації як історії суспільства, яка досліджує не лише окупаційну політи-

*Пентер Таня - доктор історії, Бохум, Німеччина.

ку гітлерівського уряду й окупаційних органів, але і її вплив на економічну, політичну, етнічну й соціальну структуру окупованих країн. Важливі імпульси для вивчення історії окупації радянських областей з'явилися завдяки регіональним дослідженням Дітера Поля⁵ й Томаса Зандкюлера⁶ про Галичину, а також Бернгарда К'ярі⁷ й Крістіана Герлаха⁸ про Білорусь (1990-ті рр.). Нещодавно Карел Беркхоф завершив дисертацію про щоденне життя в райхскомісаріаті "Україна". Але історію східних областей України, що перебували під військовим управлінням, досі докладно не досліджено⁹.

Від 1985 р., коли було опубліковано фундаментальну роботу Ульріха Герберта, історія примусової праці стає центральною темою в західній історіографії, особливо у зв'язку з нещодавніми дискусіями щодо компенсацій. Вивезення оstarбайтерів і їхня робота в Німеччині добре задокументовані в науці, але "праця на ворога" в окупованих українських областях досі залишається невивченою в німецькій і українській історіографіях. Ця ситуація входить у суперечність із кількісними показниками: якщо "лише" 3 млн. радянських громадян було депортовано до Німеччини, то майже 22-27 млн. (!) мусили працювати на ворога під час окупації¹⁰. Тому - то головним завданням бірж праці в східних областях України був не набір оstarбайтерів, як це часто вважається, а набір робочої сили для використання на місцях.

Зараз у Бохумському університеті (Німеччина) реалізується великий дослідницький проект - "Примусова праця у вугільній промисловості". Особливість його полягає в тому, що досліджуються трудові відносини не лише в німецькій вугільній промисловості, але й у вугільній промисловості окупованих Франції, Бельгії, Верхньої Сілезії й Донбасу. У цій статті представлено перші результати з моєї частини проекту за темою "Вугільна промисловість Донбасу під німецькою окупацією".

До початку Великої Вітчизняної війни Донецький басейн був головним вугільним регіоном СРСР, даючи понад половину видобутку всієї країни. 1940 р. в Донбасі працювало 294 шахти з кількістю працівників 340 тис. (із них 240 тис. - під землею)¹¹.

Західна частина Донбасу під час II світової війни перебувала під окупацією протягом 22 місяців, від жовтня 1941 р. до вересня 1943 р. Східні й південно-східні терени було окуповано під час літнього наступу німецької армії 1942 р., а вже в лютому 1943 р. вони були звільнені Червоною армією. Донбас увесь час перебував під військовим управлінням.

Експлуатацією вугільної промисловості спочатку відав господарський штаб "Ост" під орудою Г. Герінга та його підрозділ - господарська інспекція "Південь". У березні 1942 р. шахти Донбасу було підпорядковано монопольному "Гірничо-металургійному товариству Ост" (БХО). Це товариство здобуло виняткове право на експлуатацію гірничо-видобувної й металургійної промисловості України¹².

Західний Донбас був зруйнований радянською армією при відступі, тому на момент приходу німецьких військ жодна шахта й жодна електростанція, що давала струм для промисловості, не працювали. Обладнання й спеціалісти були евакуйовані¹³.

На початку окупації експлуатація вугільних запасів СРСР не передбачалася - окуповані області забезпечувалися вугіллями із Німеччини. До літа 1942 р. німецьке керівництво зрозуміло, що дальше просування на схід може бути успішним тільки тоді, коли потреби військ задовольнятимуться з місцевих ресурсів. Про велике військове значення Донбасу свідчить наказ А.Гітлера від 1 липня 1942 р., в якому він зажадав відновити видобуток вугілля в Донбасі¹⁴.

Найбільшими проблемами при відновленні шахт були, перш за все, недостатнє енергопостачання й труднощі з транспортом. Через проблеми з електрикою не було змоги проводити осушувальні роботи, тож багато шахт залишалися затопленими. За розпорядженням БХО, до кінця 1942 р. з Німеччини в Донбас було відправлено необхідне устаткування й близько 1800 німецьких спеціалістів, в основному з Рурської області¹⁵.

Під час окупації було здійснено відновлювальні роботи й збільшено видобуток вугілля. Проте ці 4 млн. тонн становили лише 5% річного видобутку в Донбасі до війни й менше половини середньомісячного видобутку в Рурському басейні. Під час окупації поставки вугілля з Німеччини в окуповані радянські області становили понад 17 млн. тонн¹⁶.

Із ходом відновлювальних робіт зростала потреба в робочій силі. До літа 1942 р. її набір ускладнювали два чинники. По-перше - це продовольча політика, або, точніше, "політика голоду" окупаційної влади, що призвела до переселення міського населення в село. У ході реалізації політики економічної експлуатації, спрямованої на вилучення найбільшої кількості продуктів харчування для постачання вермахту й Німеччини, свідомо планувалася голодна смерть мільйонів людей. Великі міста й промислові регіони мали голодувати, тоді як сільське населення, чия праця була необхідна для збору врожаю, одержувало задовільне харчування. Лише крах "бліцкригу" й зростання потреби в робочій силі для використання на місці, а також у Німеччині, призвели до зміни "політики голоду"¹⁷.

У Донбасі "політика голоду" означала, що харчі можна було обміняти на речі в селян або придбати на ринку за високими цінами. Ця політика призвела до того, що десятки тисяч людей переселилися в села Запорізької й Дніпропетровської областей. Шахтарі, що працювали на БХО, не одержували навіть мінімального пайка - 300 грамів хліба на день.

Тож у квітні 1942 р. господарська інспекція "Південь" у своєму звіті констатувала: "Конче необхідно забезпечити достатнє постачання 24 тис. робітників БХО. Їхній стан настільки кепський, що через виснаження вони практично не в змозі працювати й часто лише силоміць можна змусити їх до роботи"¹⁸. Міське населення намагалося здобути продукти в селі. Майже щодня видається звіт оберфельдкомендатури Донецька від 24 вересня 1942 р.: "Багата природа України змогла забезпечити існування й тих людей, які не одержують продуктів харчування. Проте цього досягнуто лише завдяки тому, що на шляху руху міського населення на село з метою придбання харчів, не було створено перепон... Раціонування продуктів і зменшення кількості населення сприятимуть тому, що постачання зерна стане можливим також із промислових районів Донбасу, які раніше лише одержували зерно. Приміром, Сталінська область, яка раніше, за річної потреби в 560 000 тонн зерна, змушена була завозити половину цієї кількості, тепер буде в змозі давати вермахтові й райху надлишок у розмірі 110 000 тонн"¹⁹.

Другим чинником, який перешкоджав задоволенню місцевої потреби в робочій силі, була її депортація до Німеччини, розміри якої щоразу збільшувалися. Уже в січні 1942 р. в Донбас прибули перші вербувальні комісії, а 15 лютого того ж таки року з міста Сталіно до Німеччини відбув перший ешелон із понад тисячею кваліфікованих робітників. До кінця місяця в місті "добровільно" на роботу в Німеччину записалися понад 20 тис. осіб. Причиною цього був, переважно, голод²⁰.

Загалом із Донбасу до Німеччини було депортовано, за українськими даними, понад 350 000 осіб²¹. Від січня 1942 р. по вересень 1943 р. з терену гос-

подарської інспекції "Південь" до Німеччини було депортовано понад 700 000 осіб (дві третини з них уже до липня 1942 р.)²². Робота в райху для багатьох, принаймні спочатку, виглядала привабливіше, аніж праця на місці, оскільки вербувальні комісії обіцяли ліпше харчування, а також можливість допомогти родичам в Україні²³.

Від літа 1942 р. кількість зайнятих у вугільній промисловості робітників значно збільшилася й під кінець року сягнула 100 тис. осіб. Причин було кілька: у першу чергу окупація нових областей у Східному Донбасі під час літнього наступу. Утратою цих областей уже в лютому 1943 р. пояснюється й різке падіння кривої зайнятості в березні 1943 р. Окрім цього, збільшення робочої сили спричинило підвищення норм постачання для шахтарів, що було наслідком наказу фюрера (липень 1942 р.). Шахтарів, які переселилися на село, подекуди примусово відправляли у вугільні регіони²⁴.

Інша причина полягала в тому, що з липня 1942 р. у вугільній промисловості вперше було використано робочу силу радянських військовополонених. За наказом фюрера промисловість мала одержати 60 тис. полонених. Використання робочої сили бранців є найтемнішою плямою в історії німецької окупації. Згідно з даними оберфельдкомендатури, місячна смертність військовополонених у таборах при шахтах перевищувала 12% від складу²⁵. На зборах комендантів (листопад 1942 р.) інспектор господарської інспекції "Дон-Донець" Нагель із цього приводу зауважив: "Мене не покидає думка про те, що при продовольчому забезпеченні військовополонених не проявляється турбота щодо збереження їхньої робочої сили. Цю ваду годі буде виправити... Численні захворювання й висока смертність у таборах наводять на думку, що тут своєчасно не було вжито необхідних заходів"²⁶.

Військовополонені більшою мірою, аніж цивільні працівники, змушені були працювати на знос. Щойно стало зрозуміло, що це принесло більше проблем, аніж зиску, їх одразу вилучили з колективу робітників. Причиною було те, що кількість робітників, відправлених до Німеччини, починаючи з літа 1942 р., скорочувалася, оскільки на перший план вийшла місцева потреба в робочій силі. У листопаді 1942 р. Донбас на кілька тижнів був навіть закритим для діяльності вербувальних комісій²⁷.

Таким чином можна встановити, що політика місцевих органів окупаційної влади щодо використання робочої сили зазнала значних змін. Спочатку вважалось, що робочу силу можна використовувати безмежно й марнотратно, але з осені 1942 р. головним гаслом стає "заощадження й збільшення робочої сили"²⁸. Аби збільшити продуктивність праці, навесні 1943 р. на шахтах було запроваджено відрядну оплату й збільшено раціон харчування²⁹. У квітні 1943 р., за даними господарської інспекції "Південь", на деяких працюючих шахтах було досягнуто рівня продуктивності праці довоєнного часу³⁰. Це тим більше дивно, оскільки перевірки в липні 1943 р. встановили брак кваліфікованої робочої сили. За цими даними, більшість робітників на підземних роботах становила молодь, третину - жінки й 6% - частково працездатні. Кваліфікованих шахтарів серед забійників було 11%, тоді як на шахтах Рура в 1942 р. їх було 44%³¹. Водночас біржі праці намагалися шляхом перевірок підприємств, поліцейськими заходами й набором усіх людей одного року народження охопити рештки робочої сили, що була в їх розпорядженні.

Трудові відносини й побут шахтарів

На підставі центральних параметрів висвітлюватимуться трудові відносини й побут шахтарів у Донбасі:

1. *Житлові умови.* На відміну від радянських робітників, що працювали на шахтах Німеччини, шахтарі Донбасу (окрім радянських військовополонених) жили не в таборах, а у своїх помешканнях. Хоча в Україні й існували численні табори праці, до яких направляли цивільне населення, що порушувало постанови окупаційної влади, загалом у них перебувала незначна частина працюючого цивільного населення³². Цікаво, що мовою окупаційних органів саме праця в таких таборах уважалася "примусовою працею"³³.

2. *Депортація.* Більшість цивільних робітників на шахтах походили з місцевого населення. Депортована з інших регіонів України (приміром, із Харківщини) робоча сила, а також біженці з районів бойових дій, використовувалися меншою мірою³⁴. Критерій "депортація" може бути застосовано також для радянських полонених.

3. *Оплата праці й купівельна спроможність населення.* Праця цивільних робітників оплачувалася за орієнтованими на радянські заробітки тарифами³⁵. Однак місячний заробіток був непорівнянний із цінами на чорному ринку, які безупинно зростали. Купівельна спроможність шахтаря під час окупації, за німецькими даними, становила п'ять райхсмарок - забійник навіть не міг купити п'ять кілограмів хліба³⁶. Заробіток радянських цивільних робітників становив лише десяту частину заробітку німецьких робітників у райху³⁷.

4. *Розподіл продуктів харчування за твердими цінами.* У 1943 р. БХО добилося значного поліпшення раціону харчування для шахтарів і їхніх родин. Це нічого не говорить про якість реальних пайків, але порівняння із ситуацією в Німеччині свідчить, що норма в 2200 калорій на день для зайнятих на підземних роботах була заниженою (раціони радянських робітників у райху, і так дуже низькі, становили 3000 калорій на день)³⁸. Родини робітників могли вижити лише завдяки поїздкам на село.

5. *Решта умов праці* були такими ж катастрофічними, як і в Німеччині. Бракувало спецодягу, взуття, засобів гігієни. Стан здоров'я робітників не вважався задовільним³⁹.

6. *Правове становище.* Уже в серпні 1941 р. міністерство А. Розенберга запровадило загальну трудову повинність для неевреїв віком від 18 до 45 років і примусову роботу для євреїв віком від 14 до 60 років⁴⁰. 6 лютого 1943 р. верховне командування сухопутних військ видало розпорядження про "трудова повинність радянського цивільного населення в районі бойових дій", яке передбачало трудову повинність усього населення віком від 14 до 65 років під карою штрафів, ув'язнення або відправки в трудові табори⁴¹. Шахтарі жодним чином не могли впливати на визначення умов праці. Більше того, деколи вони піддавалися фізичному насильству з боку місцевих або німецьких наглядачів. Також вони повинні були віддавати місцевим наглядачам частину свого раціону.

7. *Набір.* Набирали робочу силу для шахт в основному біржі праці, на яких працювали сотні місцевих співробітників під орудою 1-2 німецьких чиновників. Біржі праці провадили реєстрацію робочої сили й, особливо, усіх безробітних. Так само, як і для відправки до Німеччини, почасти знаходилися добровольці для роботи на місці. За необхідності окупаційна влада вдавалася до репресивних заходів. Для боротьби з "небажанням працювати" (термінологія звітів бірж праці) проводились облави, перевірки паспортів, запроваджувалися тілесні покарання й ув'язнення терміном до 14 днів, а СД надавалося право застосовувати "драконівські покарання"⁴². Зі зростанням браку робочої сили посилювалися й репресивні заходи. Важливу роль відігравала місцева допоміжна поліція, яка здійснювала облави, реєстрацію місцевого населення (у т.ч. виявляла євреїв і комуністів) та щільно співпрацювала із СД при проведенні масових арештів і розстрілів єврейського населення⁴³.

Порівняння становища депортованих остарбайтерів і місцевих робітників на шахтах Донбасу дає можливість зробити деякі висновки. В обох випадках набір здійснювався почасти добровільно, почасти насильницьки. Трудові відносини не можна було розірвати. Обидві групи не мали впливу на визначення умов праці, а за оплатою праці й харчуванням шахтарі Донбасу перебували навіть у гірших обставинах, аніж їхні співвітчизники в Німеччині. Шанси радянських військовополонених на виживання в таборах при шахтах були ще примарнішими, ніж у полонених, що перебували в Німеччині. На відміну від робітників, зайнятих у німецькій промисловості, принаймні, цивільні робітники Донбасу жили не в таборах, а у своїх помешканнях із родинами - це давало їм дещо більшу свободу пересування й менший ступінь контролю з боку окупаційної влади.

Загалом можна встановити, що становище шахтарів Донбасу в плані їх експлуатації, умов праці й побуту, терору й примусу, було таким же жахливим, як і становище їхніх співвітчизників у Німеччині. Якщо історична наука визнає за радянськими робітниками в Німеччині статус "робітників, зайнятих на примусовій роботі", то вона мала б визнати цей статус і за шахтарями Донбасу.

Якщо ж порушити питання щодо сприйняття примусової праці самими працівниками, то вийде така картина. На тлі специфічного радянського досвіду 1930-х рр. окупаційний режим в очах місцевого населення був лише почасти чимось якісно новим. Це відчувається в інтерв'ю зі свідками: терор окупації втрачає в їхніх очах свою винятковість порівняно з досвідом 30-х рр. і повоєнним часом. Утім, це аж ніяк не применшує розмірів німецьких військових злочинів! Щоденний досвід більшості радянських робітників 30-х рр. характеризувався обмеженням свободи пересування, відсутністю ринку праці, неможливістю вільного вибору місця роботи, край поганими житловими умовами, низькою купівельною спроможністю. Система таборів праці була відома з раннього періоду радянської влади, а примусовий набір робочої сили, особливо у вугільній промисловості, не був рідкістю. Якщо ж узяти до уваги повоєнний період відновлення промисловості, то складається враження, що примус тривав і надалі. З іншого боку, і під час окупації траплялися часті порушення трудової дисципліни (особливо прогули, які були характерні для радянської вугільної промисловості 1930-х рр.).

Висновок

Дослідження трудових відносин в окупованих радянських областях окреслює межі розробленого в західній історичній науці поняття "примусова праця", яка висвітлювала цей феномен лише з перспективи райху⁴⁴. Поняття "примусова праця" не є, як констатував ще 1985 р. Герберт, нейтральною аналітичною категорією, а вже містить суб'єктивну оцінку стосовно набору, умов праці й побуту робітників⁴⁵. Воно втілює західну (значною мірою політизовану) інтерпретацію, яка слугує для того, аби висвітлити специфіку використання в III райху саме іноземної робочої сили.

Працевдатні й забезпечені мінімальним раціоном робітники в окупованих областях почасти посідали навіть більш привілейоване становище порівняно з тими групами населення, які піддавалися фізичному винищенню. З іншого боку, стає зрозуміло, що на тлі особливого досвіду радянських громадян 1930-х рр. самий лише примус під час окупації не міг становити домінуючого і якісно нового досвіду. Тож категорія "примусова праця", як інтерпретація, не є достатньою, аби охопити всю специфіку трудових відносин під час окупації в сприйнятті робітників. Пошук нових категорій є завданням на майбутнє.

- ¹ История Второй мировой войны. 1939–1945 гг.: В 12-ти тт. – М., 1973–1982; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945 гг.: В 6-ти тт. – М., 1970–1975; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945); Історія Української РСР у 8-ми тт. – Т. 7. – К., 1977; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945): У 3-х тт. – К., 1967–1968.
- ² Протягом перших двох місяців після звільнення Сталінської області, НКВС за звинуваченням у шпигунстві й співробітництві з окупаційною владою заарештував 2542 особи (судові справи зберігаються в архіві СБУ).
- ³ *Konieczny A., Szurgacz H.* Praca przymusowa polaków pod panowaniem Hitlerowskim 1939–1945. // *Dokumenta Occupationis.* – Bd. X. – Poznań, 1976. – S. LIV ff.
- ⁴ *Ветров І.Г.* Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944. – К., 2000; *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною в роки окупації. – К., 1999.
- ⁵ *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. – München, 1996.
- ⁶ *Sandkühler T.* „Endlösung“ in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsaktionen von Berthold Beitz. – Bonn, 1966.
- ⁷ *Chiari B.* Alltag hinter der Front, Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrusland 1941–1944. – Düsseldorf, 1998.
- ⁸ *Gerlach Ch.* Kalkulierte Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrusland. – Hamburg, 1999.
- ⁹ Зараз готується збірник документів дотичних окупованих радянських областей, що перебували під військовою адміністрацією (за редакцією Дітера Поля). Див. також: *Hamburger Institut für Sozialforschung (Hg.):* Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges. – Hamburg, 2002.
- ¹⁰ *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im Besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart; München, 2001. – S. 79–80; *Müller R.-D.* Die Rekrutierung sowjetischer Zwangsarbeiter für die deutsche Kriegswirtschaft. // *Herbert U.* (Hg.) Europa und der „Reichseinsatz“: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. – Essen, 1991. – S. 234–250.
- ¹¹ *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М. 1955; *Тертигорев А., Судоплатов А.* Восстановление Донецкого угольного бассейна. – М., 1944. – С. 9–12; *Die Bodenschätze und der Bergbau des südrussischen Wirtschaftsraumes* (hrsg. vom Wirtschaftsinstitut für die Oststaaten). – Königsberg, 1940.
- ¹² *Riedel M.* Bergbau und Eisenhüttenindustrie in der Ukraine unter Deutscher Besatzung (1941–1944). // *VfZ* (1973). – Vol. 21. – H. 3. – S. 245–284, hier S. 248–249.
- ¹³ ВА-МА, RW 31/409; *Eichholtz D.* Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. – Bd. II. – Berlin, 1985. – S. 460–461.
- ¹⁴ ВА-МА, RH 22, 92.
- ¹⁵ Місячний звіт БХО за листопад 1942 р. // ВА-МА, RW 31, 485.
- ¹⁶ *Riedel M.* Op. cit. – S. 278–279.
- ¹⁷ *Der Angriff auf die Sowjetunion.* // *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.* – Bd. 4. – Stuttgart, 1983. – S. 989–1022; *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944 (Ausstellungskatalog).* – Hamburg, 2002. – S. 287–360.
- ¹⁸ ВА-МА, RW 31/431
- ¹⁹ ВА-МА, RH 22, 91.
- ²⁰ ВА-МА, RW 31, 410.
- ²¹ *Груба М.Е.* Оккупационный режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию. // *Летопись Донбасса. Краеведческий сборник.* – Вып. 2. – Донецк, 1994. – С. 162–166.
- ²² *Müller R.-D.* (Hrsg.) Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943. Der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew. – Voppard am Rhein, 1991. – S. 549–550.
- ²³ *Донецкий вестник.* – 1942. – 29.І; 1.ІІ; 15.ІІ; 9.ІІІ.
- ²⁴ ВА-МА, RW 31, 434.
- ²⁵ ВА-МА, RW 31, 418.
- ²⁶ ВА-МА, RW 31, 417.
- ²⁷ ВА-МА, RW 31, 418.
- ²⁸ *Ibid.*
- ²⁹ ВА-МА, RW 31, 477.
- ³⁰ *Ibid.*
- ³¹ ВА-МА, RW 31, 441.
- ³² Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). – К., 2000.
- ³³ Державний архів Донецької області. – Ф. „Воспоминания и некоторые интервью со свидетелями из Донецка“.
- ³⁴ ВА-МА, RW 31, 421; *Донецкий вестник.* – 1943. – 8 января.
- ³⁵ *Der Tarifschichtlohn der Bergarbeiter schwanke je nach der ausgeübten Tätigkeit zwischen 23,80 Rubel und 4,30 Rubel. Was einem Monatseinkommen zwischen 523 und 94 Rubel entsprach. Die*

Angestellten wurden nicht nach Schichten, sondern nach einem festem Monatsgehalt bezahlt. Das Einkommen der Hauptingenieure lag um 1100, der Ingenieure um 850, der Übersetzer um 700 und der Grubensteiger um 650 Rubel. Abgezogen wurden jeweils etwa 8% Lohnsteuer sowie Geld für die Verpflegungsrationen.

³⁶ BA-MA, RH 22, 91.

³⁷ NI-5261.

³⁸ BA-MA, RW 31, 344, 414.

³⁹ BA-MA, RW 31, 477; NI 4332.

⁴⁰ Vgl. BA, R 26 IV, 33 b; BA-MA, RW 31, 130.

⁴¹ BA-MA, RW 31, 420.

⁴² BA-MA, RW 31/410.

⁴³ *Dean M.* Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944. – New York, 2000.

⁴⁴ В одній із останніх публікацій У.Герберт зараховує цивільне населення окупованих областей, яке працювало на німців, до групи „примусових робітників” (Див: *Herbert U.* Zwangsarbeit im „Dritten Reich”. Kenntnisstand, offene Fragen, Forschungsprobleme. // *Reininghaus W., Reiman N.* Zwangsarbeit in Deutschland 1939–1945. Archiv- und Sammlungsgut, Topografie und Erschließungsstrategien. – Bielefeld, 2001. – S. 16–37).

⁴⁵ *Herbert U.* Fremdarbeiter Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin, Bonn, 1985. – S. 359.

In the article, based on the novaday’s researches of the foreign authors, as well as materials of Ukrainian archive storages, the author raises the problem of usage of Soviet citizens’ labor in Donbas coal-mining industry.